

השירה החילונית לשמואל הנגיד בספרד

מורה / נעמה גאסם מחמד

תקציר

השירה החילונית זו מיזגה בין התרבות היהודית והתרבות הערבית השלטת . התרבות הערבית השלטת השפיעה על היהודים בשירה , בספרי פילוסופיה ועיון , בהגות דתית , ביצירה של פרשנות המקרא , במחקר בדקדוק עברי , ברפואה ועוד . ספרי המדע המחקר והעיון נכתבו כולם בערבית . זו היתה שפת הדיבור בקהילות היהודיות . אבל השירה שהתפתחה , שירה אשר קבלה את יסודותיה מן השירה הערבית , שהגיעה לשיא בתקופה זאת – נכתבה כולה בעברית . השירה העברית הושפעה מאחותה הערבית בצורות השיריות , במשקלים , בסוגים – אבל נכתבה בשפה העברית בלבד . מטרת המשוררים העבריים בספרד הייתה להאדיר את השפה העברית לאור מופת המקרא . אם המשוררים המוסלמים כתבו בערבית כדי להאדיר את שפת הקוראן , ולאותה מטרה גם כתבו מחקרים על השפה והדקדוק הערביים – הרי היהודים הושפעו ממגמה זו על מנת להאדיר את שפת המקרא , שפת הקודש . עד לתקופה זאת לא שימשה שפת המקרא מקור לשוני ישיר ליצירה ספרותית . הפיוט הקודם לתקופה זאת היה קרוב בלשונו ללשון חז"ל , לשון התלמוד והמשנה . משוררי ספרד החיו את לשון המקרא . מילים מקראיות קבלו בשירתם פירוש חדש . זו הייתה תחייתה של לשון שלא דברו בה – לשם יצירה חדשה , ענפה ועשירה . שמואל הנגיד היה המשורר היהודי הראשון שעיב את השירה החילונית בספרד , על סוגיה השונים - שירי יין , שירי ידידות , שירי שבח , שירי אהבה ועוד . שלא כמו משוררים אחרים - כתב הנגיד את שיריו לא למטרות פרנסה , כמשורר חצר , אלא כביטוי לחוויותיו ולרגשותיו :

מלים מפתוח : שירה חילונית שמואל הנגיד ספרד ספרות ערבית

השירה החילונית בספרד

השירה החיל ונית בספרד (המאות 10 - 15) הייתה תופעה ייחודית "ובבחינת מעשה מהפכני בתרבות ישראל". "בכלי השיר החדשים והמצוחצחים" שקיבלה מן השירה הערבית פנתה השירה העברית מתחום שירי הקודש, הפיוטים, לשירה העוסקת בחיי האדם ועולמו.¹ השירה החיל ונית הייתה חידוש בתכניה ובייעודה, בסגנונה ובסוגיה, והיא כללה שירי ידידות ואהבה, שירי טבע ויין, שירי כלולות ושירי מספר. השירה החיל ונית הייתה ביטוי למיזוג בין התרבות היהודית לתרבות הערבית, וראשיתה באנדלוסיה (ספרד המוסלמית) במאה ה-10,² בעידודם של

¹ אהרן מירסקי, "יצירתם של יהודי ספרד בפיוט ובשירה" בתוך: חיים ביינארט (עורך) מורשת ספרד, הוצאת מאגנס, עמ' 125.

² דן פגיס, חידוש ומסורת בשירת החול, הוצאת כתר, 1976, עמ' 7.

נדיבים פטרוניים כגון חסדאי אבן שפרוט * לאחר מכן התפשטה שירה חיל ונית לספרד הנוצרית, שם התפתחו תבניות חדשות ובהן המקאמה – המחברת **.

ושם הפכה השירה החילונית משירה אליטיסטית המיועדת לקהל משכיל - לשירה עממית, שווה לכל נפש שמואל הנגיד, שלמה אבן גבירול *, משה אבן

* חסדאי אבן שפרוט (910 - 975 בערך): "רופא מפורסם בדורו, מתרגם מיוונית, דיפלומט מצליח." הוא היה יהודי עשיר שחי ופעל באנדלוסיה (ספרד המוסלמית) ושימש "שר ושליט" בחצרות השליטים המוסלמים, ובהם המלך עבד אל רחמן השני: הוא שימש דיפלומט בחצרו של המלך ותיווך בינו ובין המלכים הנוצרים בצפון ספרד. חסדאי אבן שפרוט היה פטרוני (מצנט) של תלמידי חכמים ומשכילים וסייע רבות לישיבות אנדלוסיה. הוא הזמין חכמים משיבות בבל לבוא וללמד בישיבות אלו, ואף הזמין חכם מאיטליה לכהן כרב בעיר קורדובה. בכך חיזק אבן שפרוט את קהילות היהודים בספרד המוסלמית מבחינה תורנית ורוחנית.

(חסדאי אבן שפרוט, האנציקלופדיה העברית, כרך יז, עמ 736)

** המחברת: יצירה ספרותית שמקורה בשירה הערבית בספרד, ומשם הגיעה ליצירה העברית. המילה "מקאמה" פירושה מקום אסיפה, ומכאן התגלגלה המשמעות לאסיפה, התכנסות לשמיעת נאום או סיפור בעל-פה. המחברת, המקאמה, היא סיפור קצר ומחורז, בעל תבנית קבועה שכללה במקור שתי דמויות: דמותו של המספר, בן דמותו של המשורר; ודמות הגיבור שעליו המשורר מספר, והוא בדרך כלל עני ורמאי, נע ונד, פוחז והולל ש"דיבורו שנן ומבריק, ומפליא את שומעיו בהמצאותיו".

(אהרן מירסקי, יצירתם של יהודי ספרד בפיוט ובשירה, עמ 143).

* שלמה אבן גבירול (1020 - 1058 בערך): היה מגדולי המשוררים בספרד וגם פילוסוף "מענקי הרוח שקמו (לעם ישראל) בימי הביניים". למרות פטירתו בגיל צעיר הספיק לכתוב כמה ספרי הגות ומאות שירים. פיוטים רבים משירת הקודש

עזרא ** ויהודה הלוי *** היו ארבעת המשוררים הבולטים של השירה החיל ונית בספרד.³

שלו שולבו בסידור התפילה, ויצירתו המפורסמת ביותר - הפיוט "כתר מלכות" - צורפה לתפילות יום הכיפורים במקצת (קהילות ישראל).

(אליעזר שביד, הפילוסופים הגדולים שלנו, הוצאת ידיעות אחרונות וספרי חמד, 1999, עמ 80).

** משה אבן עזרא (1055 - 1135): משורר עברי, נולד בגרנדה שבספרד המוסלמית למשפחה יהודית מכובדת ומבוססת, וזכה להשכלה מקיפה גם בתחום היהדות וגם בתחום המדע והתרבות הערבית. בגרנדה כתב את "ספר הענק", ובו מכתמים - שירים קצרים בני 2 - 6 שורות במגוון נושאים משירה חילונית : שירי ידידות ותהילה, שירי אהבה וטבע וגם מעט שירי פרדה, זקנה ומוות. ספר זה מעיד על שליטתו המופלאה של משה אבן עזרא בלשון העברית, ובו השתמש לעתים קרובות בצימודים - משחקי לשון המבוססים על מילים שכתובות והגייתן זהה אך משמעותן שונה.

(משה אבן עזרא, דיוואן, מהדורת דב ירדן, 1966, חלק א, עמ סד בית ה)

*** יהודה הלוי, (1075-1141): נולד בטודלה למשפחה אמידה ומשכילה ונחשב לגדול משוררי ספרד. היה גם פילוסוף, רופא, ומנהיג לא רשמי של יהודי ספרד בימיו. לפרנסתו עבד כרופא, אך עסק גם במסחר, וכבר בגיל צעיר החל לכתוב שירים. שירתו של יהודה הלוי כללה סוגה חדשה ומיוחדת במינה, שירי ציון, ורבים מפיוטיו שולבו בתפילות השבת והחג והם מלווים גם בימינו את סעודות השבת. (שולמית אליצור, "שירת החול העברית בספרד המוסלמית", הוצאת האוניברסיטה הפתוחה, 2004, כרך א עמ 107)

³ אהרן מירסקי, יצירתם של יהודי ספרד בפיוט ובשירה, עמ 147

השירה החיל ונית בספרד המוסלמית והנוצרית

ראשיתה של השירה החיל ונית העברית - באנדלוסיה, היא ספרד המוסלמית (דרום ספרד) במאה ה-10 לספירה, בימי שלטונו של המלך עבד אל רחמן השלישי (912 - 961). הקהילה* היהודית באנדלוסיה של אותם ימים נהנתה מאמונם של השליטים המוסלמים וזכתה לאוטונומיה דתית ותרבותית. בחצרות השרים והנגידים היהודים, ובתמיכתם הכספית, החלה להתפתח היצירה היהודית והעברית. נוסף על פרשנות המקרא** שהייתה קיימת עוד קודם לכן, נכתבו יצירות בתחום המדע

*קהילה: היא "יחידה חברתית מאורגנת של חיים יהודיים" - התארגנות מקומית של הציבור היהודי האופיינית (לעם ישראל) מאז ימי הבית השני. לאחר חורבן בית המקדש השני והתרחבותה של הפזורה היהודית הייתה מסגרת הקהילה ביטוי לאוטונומיה היהודית תחת שלטון זר גם (בארץ ישראל) וגם בתפוצות. לקהילה היו הנהגה, מוסדות ותקנות מקובלים ומוסכמים על חבריה, והיא שאפשרה ליהודים לשמור על ייחודם הדתי והלאומי בתנאי גלות תחת שלטון נוכרי, שהיה לעתים עוין.

(אברט גנדלר, "קהילה", בתוך: ארתור א כהן, פול מנדס-פלור (עורכים), לקסיקון התרבות היהודית בזממנו 1986, עמ 436)

** פרשנות המקרא בימי הביניים התפרסה על פני המרכזים היהודיים העיקריים של התקופה, ובהם - בבל, ספרד, צרפת (ואיטליה). פרשני המקרא בספרד פעלו תחת השלטון המוסלמי, ואילו פרשני צרפת (ואיטליה) - בארצות נוצריות. אלו ואלו נאלצו להתמודד עם השגות על מהימנות המקרא, ובארצות הנוצריות - גם עם הפרשנות הנוצרית לתנ"ך. מבחינת המסורת היהודית הייתה פרשנות ימי הביניים המשך לפרשנות חז"ל: פרשני ימי הביניים ראו עצמם מחויבים למדרשי ההלכה והאגדה של חז"ל כפרשנות מוסמכת לטקסט המקראי המקודש. כמו חז"ל - גם פרשני ימי הביניים עסקו בעיגון התורה שבעל פה בהלכות המקראיות. נוסף על כל אלה ביקשו פרשני ימי הביניים להסביר עניינים שונים במקרא על פי התיאוריות,

והלשון העברית, התפתחה מאוד הפילוסופיה היהודית ובלט היידוש הגדול - השירה החיל ונית העברית. תנופת יצירה זו התרחשה בהשפעת התרבות הערבית, שבתוכה חיו ופעלו יהודי אנדלוסיה, ובהשראת הישגי המדע והיצירה בספרד המוסלמית.⁴

דונש בן לברט * היה פורץ הדרך בשירה חיל ונית : הוא היה המשורר הראשון שהעביר לשירה העברית את מרכיביה הצורניים של השירה הערבית - ובהם

ההשקפות והמושגים שרווחו בזמנם ובמקומם. פרשנות המקרא בימי הביניים כללה פשט ודרש, פרשנות פילוסופית וקבלית לצד פרשנות לשונית-דקדוקית ועוד, והיא משקפת ברבגוניותה "סגנונות תרבות שונים בתוך תרבות ישראל".

(עמוס פונקנשטיין, סגנונות בפרשנות המקרא בימי הביניים, משרד הביטחון - ההוצאה לאור, ספריית אוניברסיטה משודרת, 1990, עמ' 14).

⁴ שולמית אליצור, שירת החול העברית בספרד המוסלמית, הוצאת האוניברסיטה הפתוחה, 2004, כרך א, עמ' 15

* דונש בן לברט (920 - 990 בערך): היה משורר ובלשן עברי. נולד בעיר פאס שבמרוקו, התחנך בישיבת סורא והיה תלמידו של רב סעדיה גאון. אחרי לימודיו עבר לקורדובה שבספרד, ושם שימש כרב ודיין. יש חוקרים הסבורים שדונש בן לברט כתב את החיבור "תשובות על רב סעדיה גאון", ובו קבע כי לכל פועל עברי שלוש אותיות שורש. לעומתם חוקרים רבים מטילים בכך ספק, משום שידוע כי דונש בן לברט דבק בדקדוק המסורה שלפיו יש בעברית גם שורשים בעלי אות אחת או שתיים. בן לברט חידש חידושים גם בתחום השירה העברית, והיה הראשון שהשתמש במשקל הערבי

(דונש בן לברט, האנציקלופדיה העברית, כרך יב, עמ' 205.)

המשקל והחרוז. שירתו של שמואל הנגיד ציינה את ראשיתו של תור הזהב בספרד המוסלמית (1020 - 1150).⁵

במאות 11 - 12 עבר מרכז הכובד של החיים היהודיים צפונה - מאנדלוסיה המוסלמית לארצות הנוצריות כאן לבשה השירה החיל ונית פנים חדשות, קיבלה אופי עממי יותר ופנתה לכלל העם, בניגוד לשירה החיל ונית בספרד המוסלמית, שהייתה בעלת אופי אליטיסטי ונועדה לחברה הגבוהה. זאת ועוד: בהשפעת הספרות הערבית ובשלב מאוחר יחסית של השירה החיל ונית התפתחה בספרד הנוצרית סוגה חדשה בשירה העברית - המקאמה, היא המחברת: פרזה מחורזת, לעתים קרובות הומוריסטית, והבולט בכותביה היה יהודה אלחריזי^{6**}

השירה החילונית בספרד נכתבה במשך כ- 400 שנה, והצמיחה מאות משוררים, ובראשם - ארבעת ה"גדולים" - שמואל הנגיד, שלמה אבן גבירול, משה אבן עזרא ויהודה הלוי. רדיפות הנוצרים וגזירותיהם במאה ה- 14 פגעו במצבם ובמעמדם של

⁵ אהרן מירסקי, יצירתם של יהודי ספרד בפיוט ובשירה, עמ 131

** יהודה בן שלמה אלחריזי (1170 בערך - 1230 בערך): נולד בטולדו שבצפון ספרד. משורר ומתרגם עברי שתרגם מערבית לעברית את פירוש המשנה של רמב"ם ואת ספרו הפילוסופי "מורה הנבוכים". ייחודו של יהודה אלחריזי היה בתחום שירת החול: הוא הביא מן השירה הערבית את תבנית המקאמה, המחברת, והיה כותב המקאמות הבולט בשירה העברית תחילה תרגם לעברית את ספר המקאמות של גדול משוררי המקאמות בערבית - אלחריזי הבצרי - והעניק לתרגום העברי את השם "מחברות אתיאל". לאחר מכן כתב את ספר המקאמות הראשון בעברית - ספר התחכמוני - ובו 50 מקאמות שכללו "סיפורים ומעשיות ובדיות".

(אהרן מירסקי, "יצירתם של יהודי ספרד בפיוט ובשירה", בתוך: חיים ביינארט (עורך), מורשת ספרד, הוצאת מאגנס, 1994, עמ 144).

⁶ אהרן מירסקי, יצירתם של יהודי ספרד בפיוט ובשירה, עמ 131

היהודים בספרד, ועקב כך "צמקה גם השירה." השירה החילונית - כמו היצירה היהודית בכללה - החלה לדעוך, ובשנים שקדמו לגירוש ספרד היא נפסקה כמעט לגמרי.⁷

הספרות הערבית והשפעתה על הספרות העברית

השירה החילונית התפתחה, כאמור, בהשפעת השירה הערבית ובתבניתה, ושאהבה ממנה נושאים ותכנים, כללי כתיבה ומאפיינים צורניים. השירה החילונית הייתה "חיצונית למסורת השירה העברית", ומשורריה לא סללו דרכים חדשות אלא הלכו "בשבילים שכבשו אחרים" - וגם בדרך העברית המקראית. כאמור, ראשיתה של השירה החילונית בספרד המוסלמית, הייתה באנדלוסיה, שם התקיימו מגעים קרובים - חברתיים ותרבותיים - בין יהודים למוסלמים, שהביאו להתקרבות הדדית ולפתיחות. וכך התוודעו המשכילים היהודים לשירה הערבית, שהייתה מפותחת מאוד והצטיינה ברמה לשונית, סגנונית וצורנית גבוהה. המשוררים היהודים העריצו שירה זו, הושפעו ממנה, והעבירו את מאפייניה והישגיה אל השירה החילונית העברית.⁸ השירה החילונית אימצה את המקצב השירי - את המשקל הכמותי של השירה הערבית שעל פיו מתחלקת כל שורה בשיר למספר קבוע של הברות, ואלו מעניקות לשיר את קצבו. החרוז והחריזה בשירה החילונית הגיעו גם הם מן השירה הערבית, וכך שובץ בשירה החילונית החרוז האחיד, החותם כל שורה בשיר. לעתים - ולתפארת הפתיחה - הופיעה גם חריזה פנימית בשורה הראשונה של השיר, לדוגמה: "אמת, לאל אשר אין לו תחילה / ואין לו אחרית, תיאות

⁷ שורת הפתיחה לשיר ידידות של שמואל הנגיד, דיוואן, מהדורת דב ירדן, 1966, עמ' 213

⁸ שולמית אליצור, שירת החול העברית בספרד המוסלמית, עמ' 15.

תהילה⁹. גם בבחירת לשון השיר הושפעה השירה החילונית מן השירה הערבית: כשם שזו נכתבה בלשון הקוראן ובזיקה לתכניו, כך נכתבה השירה החילונית בלשון המקראי. תוך שיבוץ פסוקים או חלקי פסוקים לתפארת המליצה או לרמיזה. הווירטואוזיות של המשוררים בשפה העברית לרבדיה באה לידי ביטוי בצימוד - קישוט אופייני לשירת ימי הביניים המבוסס על שימוש במלים בעלות צליל דומה שמשמעותן שונה - לשון נופל על לשון, לדוגמה: "ציון ב חבל אדום / ואני ב כבל ערב"¹⁰.

השפעתה של השירה הערבית על השירה החילונית באה לידי ביטוי גם בתוכני השירה ונושאייה. אם כי השפעה זו לא הייתה בגדר חיקוי, והותאמה לעולמם של המשוררים היהודים. שירי הידידות הם הנושא "המצוי והשכיח בשירה החילונית" שהועתק מן השירה הערבית, ונועד לפאר ולשבח את הנדיב, הפטרוני של המשורר, או אדם אחר, קרוב ויקר ללבו. בהשפעת השירה הערבית נכתבו גם שירי יין - שירי משתאות ותענוגים על יין משובח, מעדנים ומוזיקה, ושירי אהבה (חשק) המתארים את ייסורי האוהב ותשוקותיו. השירה החילונית כללה גם שירי טבע, ובהם דברי הלל ליופיו של הטבע הפראי ולתפארתם של גני אנדלוסיה המעוצבים¹¹. נושאים אחרים בשירה החילונית היו שירי כלולות (חתונה) ושירי קינה ומספד על מות אדם

⁹ שורת הפתיחה לשיר ידידות של שמואל הנגיד, דיוואן, מהדורת דב ירדן, 1966, עמ' 213

¹⁰ יהודה הלוי, "לבי במזרח", בתוך: דב ירדן, שירי הקודש לרבי יהודה הלוי, הוצאת המחבר, 1986, כרך רביעי, עמ' 918.

¹¹ שולמית אליצור, שירת החול בספרד המוסלמית, עמ' 68

חשוב או אהוב. לצד נושאים וסוגות אלו, שהיו משותפים לכלל שירי החיל ונית, היו גם סוגות ייחודיות למשורר זה או אחר שצמחו מתוך נסיבות חייו, לדוגמה: שירי המלחמה של שמואל הנגיד, שהיה שר צבא בממלכת גרנדה; שירי ציון של יהודה הלוי ושיירי ויכוח ופולמוס אישיים, דוגמת אלו של שלמה אבן גבירול, שתיעד בשירי החילונית את מריבותיו עם אנשי עירו, את בדידות ואת עוניו וסבלו.¹²

תולדות חייו של שמואל הנגיד

שמואל הנגיד הוא שמואל אבן נגרילה (993 - 1056 לספירה) שפעל בממלכת גרנדה שבספרד והיה שילוב נדיר של משורר ולוחם. שמואל הנגיד היה מדינאי דגול ושר צבא, תלמיד חכם ואיש אשכולות, בלשן ומשורר מחונן. הוא היה מגדולי משוררי ספרד, שעיצב את השירה החילונית בספרד לסוגיה השונים.¹³

שמואל הנגיד נולד למשפחה עשירה בעיר קורדובה שבספרד. אין בידינו פרטים על משפחתו, אך ידוע כי שם אביו היה יוסף, וכי היה לו אח גדול בשם יצחק, שאותו אהב שמואל הנגיד ואף העריץ. בילדותו קיבל השכלה תורנית רחבה, הוא רכש גם השכלה בתחום הלשון העברית ודקדוקה, השפה הערבית, דקדוקה ושירתה, וכן בתחומי המדעים - מתמטיקה, לוגיקה, ואסטרונומיה. כשהיה בן עשרים נאלץ לברוח בחוסר כול מקורדובה, שחרבה במלחמה, והתיישב בעיר מלגה. במלגה התקרב לשלטונות והחל למלא תפקידים שונים, אך למשרת הנגיד זכה רק 14 שנה אחר כך, בשנת 1027. ונראה שהיה הראשון שזכה למעמד רשמי זה בקרב יהודי ספרד. בתפקידו כנגיד שימש מנהיג ומגן לכל יהודי גרנדה, וייצג אותם לפני השלטונות. במסגרת תפקידו עמד בקשרים עם קהילות היהודים בממלכות אחרות

¹² אהרן מירסקי, "יצירתם של יהודי ספרד בפיוט ובשירה", עמ' 125.

¹³ חיים שירמן, תולדות השירה העברית בספרד המוסלמית, עדכן והשלים עזרא פליישר, הוצאת מאגנס ומכון בן צבי, תשנ"ט - 1989, עמ' 182.

בספרד וכן עם קהילות היהודים בצפון אפריקה ובאיטליה, עם גאוני בבל ועם חכמי (ארץ ישראל). שמואל הנגיד תמך במלומדים, סופרים ומשוררים בני דורו, ובהם

המשורר שלמה אבן גבירול, והיה בעצמו מלומד וגדול בתורה, שעסק בתלמוד* ובהלכה** בלשון עברית ובפרשנות המקרא, ונדע בספרייתו הפרטית העשירה¹⁴. כמה שנים אחר כך התמנה לתפקיד המשנה למלך גרנדה, ובמסגרת תפקידו זה שימש כשר צבא של הממלכה, השתתף במלחמותיה ונמצא לא אחת בסכנת חיים. לשמואל הנגיד היו שני בנים ובתי, שמתה כנראה בצעירותה. שני בניו נולדו לו כשהיה כבר מבוגר יחסית: בגיל 42 נולד בנו הבכור והאהוב יהוסף, וכעשר שנים

* תלמוד: המושג תלמוד כולל שני תלמודים: התלמוד הבבלי והתלמוד הירושלמי. התלמוד - התלמוד הבבלי והתלמוד הירושלמי נוצרו במאות 3 - 5 לספירה בשני מרכזים - בבל וישראל. שני התלמודים מבוססים על המשנה, אך שלא כמוה, הם נכתבו בעיקר בארמית (ולא בעברית)

(משה פינצ'וק, מבוא ללימוד התלמוד הירושלמי, הוצאת מכון דורש ציון, 2003, עמ' 15).

** הלכה: שם כולל לכל החוקים, הדינים והמצוות שביהדות. מקורה של המילה הלכה כנראה במילה הליכה, שפירושה גם דרך חיים ומנהגים. ההלכה היהודית כוללת את כלל החוקים והמצוות הנוגעים לאורח החיים היהודי. ההלכה מבוססת על התורה שבכתב ועל התורה שבעל פה. אך גם התורה שבעל פה הועלתה ברבות הימים על הכתב, וכך נוצרו במאות 2-5 לספירה ספרי המשנה, התוספתא והתלמודים. התלמוד הבבלי והירושלמי, שימשו בסיס לספרי ההלכה, שהנפוץ בהם הוא "שולחן ערוך", שכתב ר' יוסף קארו במאה ה-16. לספר הלכה זה קדמו ספרים אחרים, ובהם הספר "משנה תורה" (ה"ד החזקה) שכתב רמב"ם במאה ה-12.

(יונה פרנקל, דרכי האגדה והמדרש, הוצאת יד לתלמוד, 1991 עמ' 5).

¹⁴ חיים הלל בן ששון, תולדות עם ישראל בימי הביניים, הוצאת דביר, 1969, עמ' 76.

לפני מותו נולד בנו השני, אליסף. מאחר ששהה תקופות ארוכות הרחק מן הבית, הוא נהג לשלוח למשפחתו מכתבים בצורת שירים, שמהם עולה דמותו כאיש משפחה חם ואוהב, הדואג לשלום בניו, בריאותם וחינוכם. יחסו אל יהוסף בולט במיוחד: הוא דואג לחינוכו משדה הקרב, שולח לו חומר לימודי, וגם מתנות בתמורה לתרגילים שבנו שולח לו. שמואל הנגיד נפטר בשנות ה-60 לחייו, ומותו השרה אבל כבד על קהילות היהודים בספרד ומחוצה לה. הפייטן יצחק אבן גיאת, שחי במצרים והיה בנעוריו בן חסותו של הנגיד, חיבר קינה ארוכה לזכרו.¹⁵

שמואל הנגיד היה מעורב בחיים הציבוריים, ובכלל זה בחיי הקהילה היהודית בגרנדה. הוא ניחן ברגישות חברתית והדגיש את החובה לסייע לנזקקים, בעיקר לתלמידי חכמים ובני תורה* עצמו תמך כלכלית ביוצרים בני דורו, ובהם המשורר שלמה אבן גבירול¹⁶

¹⁵ שולמית אליצור, שירת החול העברית בספרד המוסלמית, הוצאת האוניברסיטה הפתוחה, 2004, כרך ראשון, עמ' 97, כרך שני, עמ' 371

* תורה: היא שם כולל לחמישה חומשי תורה וגם כינוי לכל החוקים והמצוות שנמסרו מדור לדור וכוללים גם את התורה שבכתב וגם את התורה שבעל פה, שהיא "פירוש מוסמך בעל פה באותו מעמד (הר סיני) עצמו, המחייב את עם ישראל בכל הדורות".

(מיכאל פישביין, תורה: אנציקלופדיה מקראית, הוצאת מוסד ביאליק, 1982, כרך ח, עמ' 469 - 470).

¹⁶ חיים הלל בן ששון, תולדות עם ישראל בימי הביניים, עמ' 77.

שירתו של שמואל הנגיד

שמואל הנגיד היה המשורר היהודי הראשון שעיצב את השירה החילונית בספרד, על סוגיה השונים - שירי יין, שירי ידידות, שירי שבח, שירי אהבה ועוד. שלא כמו משוררים אחרים - כתב הנגיד את שיריו לא למטרות פרנסה, כמשורר חצר, אלא כביטוי לחוויותיו ולרגשותיו: שמחה מתפרצת של שירי יין לצד שירים המבטאים ייאוש וקדרות; שירי אהבה נועזים - לצד שירים המביעים רגש דתי עמוק; שירים שהם ביטוי לכאב ולסבל ושירים המביעים חכמת חיים שקולה, שירי שבח וידידות ועוד. רבים משיריו הם מעין יומן אישי, המתעד את קורותיו של הנגיד ואת האירועים השונים שאירעו בחייו - רעידת אדמה, הצלה מהפלגה בים, מחלה קשה, חולשה לעת זקנה - וכמובן המלחמות שבהן השתתף ועליהן פיקד. שירי המלחמה של הנגיד התבססו על המסורת של שירת המלחמה בערבית, אך בניגוד למסורת זו - לא הייתה בהם שמחה לאיד, לעג לאויב או שאיפה למות גיבורים, אלא בקשה להצלה, והודיה לאל על הניצחון. מקצת שיריו נכתבו כמכתבים לבני משפחתו, בעיקר לבנו הבכור יהוסף, ובהם שירים המודיעים לבני המשפחה על ניצחונו במלחמה. הנגיד גם כתב קינות מרגשות - על מות בתו ועל מות אחיו יצחק. שירי הנגיד מביעים תחושת ייעוד חזקה והכרה כי נועד לגדולה ולהצלחה, וכי האל ישמור אותו בכל דרכיו. שירי היין שכתב הנגיד נמנים עם "היפים והמגוונים שנכתבו בספרד", ומשקפים מן הסתם את הווי המשתאות בחצר מלך גרנדה.¹⁷

¹⁷ שולמית אליצור, שירת החול העברית בספרד המוסלמית, כרך א, עמ' 96

- הים ביני ובינך / שמואל הנגיד
 1 הים ביני ובינך / ולא אטה להלותך
- 2 ולא ארוץ בלב חרד / ואשב על קבורתך
- 3 אמת: אם אעשה כזאת / אהי בוגד באחותך
- 4 אהה, אחי, אני יושב / עלי קברך לעומתך
- 5 לך מכאוב בתוך לבי / כמכאובי במיתתך
- 6 ואם אתן לך שלום / ולא אשמע תשובתך
- 7 ולא תצא לפגששני / ביום בואי לאדמתך
- 8 ולא תשחק בקרבתי / ולא אשחקבקרבתך
- 9 ולא תראה תמונתי / ולא אראה תמונתך
- 10 למען כי שאול ביתך / ובקבר מעונתך
- 11 בכור אבי ובן אמי / שלומים לך באחריתך
- 12 ורוח אל תהי נחה / עלי רוחךונשמתך
- 13 אני הולך לארצי כי / בארץ סגרו אותך
- 14 ואנום עת ואיקץ עת / ואת לעד בנומתך
- 15 ועד בוא יום חליפתי / בלבי אש פרידתך¹⁸

¹⁸ פוני דן, כל שירי שמואל הנגיד, הוצאת דביר, 1982, עמ' 45

" הים ביני ובינך" הוא שיר קינה הממשיך לקבוצת שירי החילונית שנכתבו על ידי שמואל הנגיד, בספרד בימי הביניים.

"הים ביני ובינך" הוא שיר קינה אחד מתוך (19) קינות שכתב שמואל הנגיד בשנה הראשונה למות אחיו הבכור, יצחק. השיר הוא בעל זיקה אינדווידואלית ישירה לביוגרפיה האישית של שמואל הנגיד.

בכותרת לקינה נכתבה כתובת בערבית בפירוש הבא: " ונסע עד אשר קרב אל בית הקברות שבו היה קברו, והפסיק את נסיעתו ופנה אליו בענין זה" - מכאן שהמשורר עבר בנסיעתו ליד בית הקברות שבו קבור אחיו והחליט לעלות לקברו של האח. ביקור זה לא היה מתוכנן מראש. לא מדובר באזכרה רשמית בעלת אופי דתי, אלא בפניה מאד אישית אל האח. מעין התייחדות מזדמנת עם זכר האח שלא במסגרת טקס רשמי.¹⁹

הסגנון הריטורי בשירה

- 1 - ביני ובינך ----- היפוך
- 2 - בלב חרד ----- מטפורה
- 3 - כזאת ----- גילוי
- 4 - .....
- 5 - לך מכאוב בתוך לבי / כמכאובי במיתך ----- תקבולת משלימה
- 6 - ואם אתן לך שלום / ולא אשמע תשובתך ----- תקבולת נגודית
- 7 - ולא תצא לפגש שני / ביום בואי לאדמתך ----- מצלול
- 8 - ולא תשחק בקרבתי / ולא אשחק בקרבך ----- מצלול
- 9 - ולא תראה תמונתי / ולא אראה תמונתך ----- מצלול
- 10-שאל – מעונתך ----- ניגוד
- 11- בכור – אבי – אמי ----- ביריט
- 12- ריח – רוחך ----- צמוד
- 13- אני הולך לארצי כי / בארץ סגרו אותך ----- תקבולת משלימה
- 14- אנום עת ואיקץ עת ----- החזרה

¹⁹ פוני דן, כל שירי שמואל הנגיד, עמ' 48

15- בלבי אש ----- מטפורה

המילים המקראיות :

קבורת חמור יקבר סחוב והשלך מהלאה לשערי ירושלם. " נביאים « ספר ירמיהו « פרק כב « פסוק יט

"וי'אמר יהושע אהה אד'ני יהוה למה העברת העביר את העם הזה את הירדן לתת א'תנו ביד האמ'רי להאבידנו ולו הואלנו ונשב בעבר הירדן." נביאים « ספר יהושע « פרק ז « פסוק ז

"וי'אמר יהוה אל קין אי הבל **אחיר** וי'אמר ל'א ידעתי הש'מר אחי אנ'כי." תורה « ספר בראשית « פרק ד « פסוק ט

"כי אתה אשר הפית רדפו ואל **מכאוב** חלליך יספרו." כתובים « ספר תהילים « פרק סט « פסוק כז

"ואתה יהוה ת **שחק** למו תלעג לכל גוים." כתובים « ספר תהילים « פרק נט « פסוק ט

"**קרבותי** צדקתי ל'א תרחק ותשועתי ל'א תאחר ונתתי בציון תשועה לישראל תפארתי." נביאים « ספר ישעיהו « פרק מו « פסוק יג

"ל'א תעשה לך פסל וכל **תמונה** אשר בשמים ממעל ואשר בארץ מתחת ואשר במים מתחת לארץ" תורה « ספר שמות « פרק כ « פסוק ג

"וייצר יהוה אל'הים את האדם עפר מן האדמה ויפח באפיו **נשמת** חיים ויהי האדם לנפש חיה." תורה « ספר בראשית « פרק ב « פסוק ז

השיר :

פירוש

הים ביני ובינך / ולא אטה להלותך

ולא ארוץ בלב חרד / ואשב על קבורתך

הייתכן שהמרחק הפיסי בינינו ימנע ממני מלבקר אותך הים מבטא את המרחק האין סופי שבין האח המת לבין המשורר החי ומקונן עליו . שלוש פעמים מנוסחת השאלה בצורות שונות כשהיא שאלה רטורית שהתשובה עליה ברורה : הייתכן שהמרחק הפיסי ימנע ממני לבקר אותך ? הייתכן שלא אמהר בלב חרד אל בית הקברות על מנת לשהות ליד קברך ולהתייחד עם זכרך ? (אמתי, אם אעשה כזאת / אחי בוגד באחותך) התשובה ברורה. אחרת אהיה כמי שבגד בשבועתו . אם לא אעשה כן אבגוד בידידותך . שכן נשבעתי לא לשכוח אותך .

אהה, אחי, אני יושב / עלי קברך לעומתך

לך מכאוב בתוך לבי / כמכאובי במיתך

הפניה בלשון " אהה , אחי " , מבטאת את עצמת הכאב והצער שחש המשורר המעמיד עצמו מול אחיו וחש כאב עצום . פניה זו גם מבטאת את הקרבה . המשורר פונה לאחיו בלשון נוכח ובכך גם מודגשת הקרבה אך גם הריחוק. שכן האח מת. אני , אחיך החי , יושב על קברך , קיים בינינו מרחק גדול . אתה מת. אני חי. צער הפרידה ממך גורם לכאב בליבי , ממש כפי שכאבתי בעת מותך המשורר מביע את צערו וכאבו באמצעות מצב השלילה שנוצר בינו לבין אחיו כתוצאה ממות האח.²⁰

ואם אתן לך שלום / ולא אשמע תשובתך

ולא תצא לפגששני / ביום בואי לאדמתך

ולא תשחק בקרבתי / ולא אשחקבקרבתך

²⁰ לויך, ישראל. "מעיל תשבץ" – הסוגים השונים של שירת החול העברית בספרד.

אוניברסיטת תל אביב, 1980, עמ' 24

ולא תראה תמונתי / ולא אראה תמונתך
 למען כי שאול ביתך / ובקב ר מעונתך
 בחמשת הבתים הנ"ל נזכר המשורר בחוויות משותפות שהיו לו בעבר עם אחיו
 והדבר גורם לו צער וכאב : כשאני מברך אותך לשלום אני לא שומע את
 תשובתך, כשאני בא לבקר אותך - לא תצא לפגוש אותי, לא תשמח לבואי
 , לא אצחק ביחד איתך, לא תראה את פני ואני לא אראה את פניך. כל
 מה שהיה בינינו עת היית בחיים כבר לא מתקיים עתה מאחר ואתה מת .
 השאול המוות הוא ביתך עכשיו . בעבר יצאת לקראתי לפגוש אותי כשבאתי
 לנחלתך- לביתך , הגבת אלי, צחקנו ביחד, ראינו אחד את השני, אבל
 כבר לא עוד- כי אתה מת. עכשיו המוות / הקבר הוא ביתך.²¹

בכור אבי ובן אמי / שלומים לך באחריתך
 ורוח אל תהי נחה / עלי רוחךונשמתך
 אני הולך לארצי כי / בארץ סגרו אותך
 ואנום עת ואיקץ עת / ואת לעד בנומתך
 ועד בוא יום חליפתי / בלבי אש פרידתך

בחמשת הבתים האחרונים ניכרת ירידת מתח . אווירת השלמה ופרידה .
 המשורר פונה אל אחיו בכינוי : " בכור אבי ובן אמי " . פניה זו מדגישה את
 קשר הדם ביניהם ואת מקומו של האח הבכור בחייו . למרות הכול המשורר
 פונה אל האח בדברי פרידה והשלמה עם מותו .
 למרות שאני חוזר אל חיי השגרה , אני מאחל לך שתזכה לשלום לאחר מותך
 . אני חוזר לחיי השגרה ואילו אתה קבור / סגור בקבר. לפעמים אני ישן

²¹ לויך, ישראל. "מעיל תשבץ" – הסוגים השונים של שירת החול העברית בספרד.
 אוניברסיטת תל אביב, 1980, עמ' 26

ולפעמים ער , אבל אתה ישן לעד מת . ואני, עד יום מותי נושא עימי את
 אש הפרידה ממך . זיכרוןך וכאב הפרידה ממך ילוו אותי עד יום מותי .
 מכאן שהמרחק בינינו הוא רק מרחק פיסי ואני חש קרוב אליך בנפשי
 ונושא את זכרך וכאב הפרידה ממך עימי לנצח ועד יום מותי.²²

סיכום

השיר "הים ביני ובינך" שייך למחזור הקינות שכתב שמואל הנגיד בשנת האבל
 הראשונה למות אחיו . מיעוט הדימויים והמטאפורות בו ממחישים את הנימה
 האישית והאינטימית עליה ביקש לשמור , אף שמדובר בדרך כתיבה בלתי-שגרתית
 למקובל באותה עת בספרד . נראה כי העצב העמוק , לצד הרצון להתבטא באופן
 ישיר וברור לכול , מנע מהמשורר את פיתוחם של ציורי לשון המקובלים בשירה .
 המשורר מתרכז בביטוי הצער ובתיאור הבכי על מות אחיו ונמנע מדברי הגות
 ונחמה שהופיעו לרוב בשירת הקינה. ביסוד השיר עומד כאמור המתח בין המודעות
 הרציונלית למותו של האח , לבין חוסר רצונו של הדובר להשלים עם המוות
 והפרידה. רק בבתי השיר האחרונים מכיר הדובר במוות ונפרד מאחיו.²³

מקורות

1 אהרן מירסקי, יצירתם של יהודי ספרד בפיוט ובשירה בתוך: חיים ביינארט (עורך), מורשת
 ספרד, הוצאת מאגנס , בלי שנה .

²² לוי, ישראל. "מעיל תשבץ" – הסוגים השונים של שירת החול העברית בספרד.
 אוניברסיטת תל אביב, 1980, עמ' 27

²³ פגיס, דן. "שירת החול ותורת השיר למשה אבן-עזרא ובני דורו". מוסד ביאליק,
 1970, עמ' 33

- 2- דן פגיס, חידוש ומסורת בשירת החול, הוצאת כתר, 1976.
- 3- האנציקלופדיה העברית, כרך יז.
- 4- אליעזר שביד, הפילוסופים הגדולים שלנו, הוצאת ידיעות אחרונות וספרי חמד, 1999.
- 5- משה אבן עזרא, דיוואן, מהדורת דב ירדן, חלק א, 1966.
- 6- שולמית אליצור, שירת החול העברית בספרד המוסלמית, הוצאת האוניברסיטה הפתוחה, כרך א, 2004.
- 7- אברט גנדלר, "קהילה", בתוך: ארתור א' כהן, פול מנדס-פלור (עורכים), לקסיקון התרבות היהודית בזמננו, 1986.
- 8- עמוס פונקנשטיין, סגנונות בפרשנות המקרא בימי הביניים, משרד הביטחון - ההוצאה לאור, ספריית אוניברסיטה משודרת, 1990.
- 9- שורת הפתיחה לשיר ידידות של שמואל הנגיד, דיוואן, מהדורת דב ירדן, 1966.
- 10- יהודה הלוי, "לבי במזרח", בתוך: דב ירדן, שירי הקודש לרבי יהודה הלוי, הוצאת המחבר, כרך רביעי, 1986.
- 11- חיים שירמן, תולדות השירה העברית בספרד המוסלמית, עדכן והשלמים עזרא פליישר, הוצאת מאגנס ומכון בן צבי, 1989.
- 12- משה פינצ'וק, מבוא ללימוד התלמוד הירושלמי, הוצאת מכון דורש ציון, 2003.
- 13- יונה פרנקל, דרכי האגדה והמדרש, הוצאת יד לתלמוד, 1991.
- 14- חיים הלל בן ששון, תולדות עם ישראל בימי הביניים, הוצאת דביר, 1969.
- 15- מיכאל פישביין, תורה, אנציקלופדיה מקראית, הוצאת מוסד ביאליק, כרך ח, 1982.
- 16- פוני דן, כל שירי שמואל הנגיד, הוצאת דביר, 1982.

17-לוין, ישראל. " מעיל תשבץ " – הסוגים השונים של שירת החול העברית בספרד .
אוניברסיטת ת"א, 1980

18-פגיס, דן. "שירת החול ותורת השיר למשה אבן-עזרא ובני דורו". מוסד ביאליק, 1970.

Hebrew religious poetry to Shmuel Hnagad In Spain

ABSTRACT

The beginnings of Hebrew poetry religious in Andalusia was in the tenth century the rule days of King Abdul-Rahman III (912-961), where the Jewish groups in Andalusia in those days was Thoudy of confidence by the Muslim authorities were also Thoudy autonomy in religious and cultural side, and this in turn led to the development of the Jewish literary output in all areas where Jewish philosophy evolved and renewed Hebrew poetry mundane .

The abundance of production in this kind of literature occurred under the influence of Arab culture and the first who wrote in this kind of poetry is poet (Donac bin Brat) where the transfer of poetry Hebrew formal components of Arabic poetry, including weight and rhyme.

Furthermore, the influence of Arabic literature appeared in Spain a new type of Hebrew poetry, but it is the standings, which is a rhymed prose Among the most prominent of the books in this kind of poetry is Judea Harizi.

The most prominent of the books in this type of hair four poets are Shmuel Hnakid, Solomon Ibn Jpiroll, Moses Ibn Ezra, and Judah Halevi .

The Hebrew poetry earthly evolution and that the impact of Arabic poetry in form and substance where takes from the Arabic poetry threads and curricula where established relationship and close contact unanimous and culturally between Jews and Muslims, and this Intellectuals Jews know on Arab poetry and who was very open-minded and distinct linguistic style and image substantially so where love Jews poets this type of poetry and been affected by it and taken Arabic poetry features to poetry worldly Hebrew as Hebrew poetry adopted the weight and the Arab poetic rhythm, any quantitative weight Arabic

poetry, and they have to divide each row or line of poetry specific number of a sections.

The Arabic poetry impact on religious Hebrew poetry came through expression also in the content of the poetry and theme though this effect was always within the limits of tradition and conformity for the poets of the Jews, we find there poems telling the story of the friendship and companionship and there poetry the wine as well as find love poetry, which describes the pain loving and yearning and longing to those who love and there are other topics in the poetry worldly poems including the engagement and marriage and lamentation poems .

In addition to all of these types and threads of poetry , which are all within the poetry worldly box there was also special types of poetry to others poets have been active within the circumstances of their lives and, for example, War poetry to Shmuel Hnakid who was defense minister in the Kingdom of Granada, and also poetry of Zion Yehuda Halevy , as well as personal poems to Solomon said Jpiroll and who devoted his poetry in the mundane description of the dispute and the conflict with the people of his hometown and the isolation and misery and suffering.

الشعر العبري الدنيوي لشمونيل هناكيد في اسبانيا

الباحث : م. نعمة جاسم محمد

المستخلص :

ان بدايات الشعر العبري الدنيوي في الاندلس كانت في القرن العاشر الميلادي ايام حكم الملك عبد الرحمن الثالث (912 – 961) حيث كانت المجموعات اليهودية في الاندلس في تلك الايام كانت تحضى بالثقة من قبل السلطات المسلمة وكانت تحضى ايضا بأستقلال ذاتي في الجانب الديني والثقافي ، وهذا بدوره ادى الى تطور الانتاج الادبي اليهودي في كافة المجالات حيث تطورت الفلسفة اليهودية وتجدد الشعر العبري الدنيوي .

ان وفرة الانتاج في هذا النوع من الادب حدث بتأثير من الثقافة العبرية وان اول من كتب في هذا النوع من الشعر هو الشاعر (دوناش بن لبراط) حيث نقل للشعر العبري المكونات الشكلية للشعر العربي ومن بينها الوزن والقافية .

علاوة على ذلك وبتأثير من الادب العربي ظهر في اسبانيا نوع جديد من الشعر العبري الا وهو المقامات والذي هو عبارة عن نثر مقفى ومن ابرز من كتب في هذا النوع من الشعر هو يهودا الحريزي متأثراً بمقامات الحريري وقد قام يهودا الحريزي بترجمتها الى العبرية .

ان ابرز من كتب في هذا النوع من الشعر اربعة شعراء هم شموئيل هناكيد وسليمان ابن جبيرول وموسى ابن عزرا ويهودا هليفي .

ان الشعر العبري الدنيوي تطور وذلك بتأثير من الشعر العربي شكلا ومضمونا حيث نهل من الشعر العربي المواضيع والمناهج حيث اقيمت علاقة واتصال عن قرب اجماعيا وثقافيا بين اليهود والمسلمين ، وبهذا تعرف المثقفون اليهود على الشعر العربي والذي كان مفتحا جدا ومتميز من الناحية اللغوية والاسلوب والصورة بدرجة كبيرة جدا حيث احب الشعراء اليهود هذا النوع من الشعر وتأثروا به ونقلوا مميزات الشعر العربي الى الشعر الدنيوي العبري حيث تبنى الشعر العبري الوزن والايقاع الشعري العربي ، اى الوزن الكمي للشعر العربي لذلك قاموا بتقسيم كل صف او سطر في الشعر لعدد محدد من المقاطع .

ان تأثير الشعر العربي على الشعر الدنيوي العبري جاءت من خلال التعبير ايضا في مضمون الشعر وموضوعه ولو ان هذا التأثير كان دائما في حدود التقليد والمطابقة بالنسبة للشعراء اليهود فنجد هناك قصائد تحكي عن الصداقة والصحبة وهناك شعر الخمر وكذلك نجد شعر الحب والذي يصف الم المحب وشوقه وحنينه لمن يحب وهناك مواضيع اخرى في الشعر الدنيوي منها قصائد الخطبة والزواج وقصائد الرثاء .

والى جانب كل هذه المواضيع والانواع من الشعر والتي كلها تدخل ضمن خانة الشعر الدنيوي كان هناك ايضا انواع خاصة من الشعر لشعراء اخرين نشطوا من داخل ظروف حياتهم وعلى سبيل المثال شعر الحرب لشموئيل هناكيد والذي كان وزيرا للدفاع في مملكة غرناطة ، وايضا شعر صهيون ليهودا هليفي وكذلك قصائد المناجات الشخصية لسليمان ان جبيرول والذي خصص في شعره الدنيوي وصف الخلاف والنزاع مع ابناء بلده وعزلته وبؤسه ومعاناته .

نبذة عن الباحث :

نعمة جاسم محمد حصل على شهادة البكالوريوس من كلية اللغات قسم اللغة العبرية عام 1989 ، اكمل دراسة الماجستير عام 2001 بتخصص ادب اللغة العبرية عن رسالته الموسومة (عقدة الاضطهاد عند اليهود وانعكاساتها في الادب العبري الحديث) ، ترقى الى لقب مدرس عام 2011 .

תקציר על החוקר :

נעמה גאסם מחמד זכה על תעודת בקלוריוס מפקולטה השפות מחלק השפה העברית בשנת 1989 , השלים למוד (M. A.) והתמחה בספרות השפה העברית על עבודת מחקר בכותרת (**תסביך הדיקוי של היהודים והשתקפיותיה בספרות העברית החדשה**) , עלה בדרגה לכינוי מורה בשנת 2011 .

Email: www.mh371316@gmail.com